

UOT 902

ANAR AĞALARZADƏ

tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
a.aghalarzada@arch.science.az
anararxeoloq@mail.ru

SAMİR KƏRİMOV

tarix üzrə fəlsəfə doktoru
samir-cayrud@mail.ru

ASTARANIN TUNC DÖVRÜ QAYAÜSTÜ RƏSMLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsi, Talış dağları, tunc dövrü, qayaüstü təsvirlər, xronologiya.

Azərbaycan xalqının qədim tarixinin öyrənilməsi üçün qayaüstü təsvirlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Digər növ abidələrdən fərqli olaraq qayaüstü təsvirlər qədim insanların həyat tərzini, məşğuliyyətini, məişətini, mənəvi aləmini daha əyani şəkildə, real və obrazlı rəsmlərlə əks etdirir. Məhz bu baxımdan tarixin daş yaddaşı olan qayaüstü təsvirlərin tədqiqi arxeologiya elminin əsas fəaliyyət istiqamətlərindən birini təşkil edir (6, 9). Dünyanın qədim qayaüstü təsvirləri ilə zəngin olan nadir ölkələrindən biri kimi Azərbaycanda son illər ərzində qayaüstü təsvirlərin daha geniş arealda yayılmasını sübut edən yeni arxeoloji faktlar əldə edilmişdir. Bu baxımdan qayaüstü təsvirlərin tədqiqi bu gün də elmdə aktuallığını saxlayır. Məlum olduğu kimi hələ XX əsrin 40-cı illərində Qobustan qayaüstü təsvirlərinin kəşfi ilə Azərbaycanda bu sahənin tədqiqinə başlanılmış və böyük uğurlar əldə edilmişdir. Qədim insanların qayalar üzərində həkk etdikləri müxtəlif səpkili təsvirlər həmin dövrün tarixi səciyyəsi haqqında təsəvvürlərin genişlənməsinə yardımçı olur. Hər bir arxeoloji abidə kimi qayaüstü təsvirlərin də çəkilmə tarixi, yaranma məqsədinin izahı və hazırlanma üsulu müəyyən əhəmiyyətə malikdir və onların tədqiqi həmin dövr üçün icraçının mədəni səviyyəsi və texniki bacarığı haqqında məlumat verir (9, 12).

Cənubi Qafqazın cənub-şərq qurtaracağında, Talış dağları silsiləsində, Astara rayonunun ucqar Sım kəndi ərazisində qayaüstü təsvirlərin - petroqliflərin aşkar olunması bölgənin qədim

tarixinin araşdırılması baxımından əvəzsiz maddi mənbə hesab edilməlidir. Rayon mərkəzindən 45 km qərbdə, ucqar dağlıq ərazidə yerləşən Sım kəndinin coğrafi adının tərkibindəki “sım” sözü talış dilində “sıldırım”, “hündür” mənasında olub “qayalıqda yerləşən kənd” kimi ifadə edilir (Şəkil 1). Dəniz səviyyəsindən 478 metr yüksəklikdə yerləşən kənd Təngərüd çayının yuxarı axarında salınıb. Vaxtilə kəndin ərazisində baş vermiş təbii proseslər nəticəsində ətrafdakı dağlarda baş verən uçqunlar nəticəsində iri və orta ölçülü qayalar ətrafa səpələnmişdir.

2021-ci ilin çöl tədqiqatları mövsümündə cənub bölgəsinin tunc dövrü arxeoloji abidələrinə baxış keçirmək məqsədilə Sım qayaüstü petroqliflərini tədqiqata cəlb etmək üçün qeyd olunan ərazidə müşahidələr aparılmışdır. Sım və Toradi kəndlərində aparılan arxeoloji kəşfiyyət işlərində əsas məqsəd buradakı qayaüstü təsvirlərin yayılma arealını müəyyənləşdirmək və yeni qayaüstü təsvirlər aşkar etmək idi. Hələ 2002-ci ilin sentyabrında t.e.d. T.Axundovun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya qayaüstü təsvirlərin mövcud olması məlumatlarına əsasən bu kəndlərdə olmuş və t.ü.f.d. İ.Əliyevlə birlikdə bir neçə yerdə təsvirlərə baxış keçirmişlər. Bu zaman kəndin Ute adlanan hissəsindəki daşların birinin üzərində maraqlı süjetli petroqliflər aşkar olunmuşdur. Tədqiqatçıların qənaətinə, təsvirlərin süjeti kənd həyatı səhnələridir. Burada dizlərini örtən düz libas geyinmiş insan və onun arxasında “cücə” siluetinə oxşar iki fiqur, “cücə”nin altında buynuzlu, hürgüclü heyvan - zebu, ondan sol tərəfdə iki kotana qoşulmuş

hürgüclü öküz və digər kiçik təsvirlər həkk olunub. Qeyd olunduğu kimi bu süjet kənd həyatıdır: çoban öküzləri güdür, qabaqda isə it qaçır, əkinçi torpağı cüt zebu öküzü qoşulmuş kotanla işləyir (1, 24-27). Bizim axtarış tədqiqatlarımız zamanı da kəndin ərazisində bir neçə yerdə qayaüstü təsvirlərə rast gəlinmişdir. Onu da qeyd edək ki, Sım kəndinin sakinləri kənddə idman meydançasının ərazisini hamaralamaq məqsədilə iri qaya parçalarını texnika vasitəsilə ərazidən topa şəkilində kənara çıxarmış və bu zaman onların təbii düzülüşü pozulmuşdur. Meydança kənarındakı qaya parçaları diqqətlə nəzərdən keçirilərkən birinin səthində keçi təsvirləri aşkar edildi. Qayanın səthi mamırdan təmizləndikən onun üzərində qazıma üsulu ilə həkk olunan petroqliflər üzə çıxdı. Digər qayaüstü təsvirlər kənd yolunun kənarında yerləşən orta əsrlərə aid türbənin ərazisində qeydə alındı. Burada hündürlüyü yer səthindən 1 metr olan qayanın üzərində də keçi və ilan təsvirləri aşkar olundu. Həmin ərazinin yaxınlığında iri ölçülü qaya parçalarının üzərində müxtəlif ölçülü çala və şaqulu xətlərdən ibarət olan təsvirlərə rast gəlinirdi. Ərazinin rütubətli subtropik iqlimi qayaların qalın mamır təbəqəsi ilə örtülməsini şərtləndirmiş və bəzi qayaların üzərindəki təsvirləri görünməz etmişdi. Bu da öz növbəsində qayaüstü təsvirlərin ilk baxışdan aşkarlanmasına ciddi şəkildə maneçilik törədir.

Aparılan ilkin tədqiqatlar Sım kəndinin ərazisində qayaüstü təsvirlərin daha çox olması ehtimalını yaradır. Təsvirli daşlardan biri bu günə qədər tədqiqata cəlb edilməmiş, maraqlı kompozisiyadan ibarət heyvan təsvirləridir (Şəkil 2). Bu daşın bir hissəsi sındırılmış vəziyyətdə olsa da onun üzərindəki təsvirlərin əksəriyyəti salamat qalmışdır. Kənd sakini, “Sım folklor qrupu”nun əməkdaşı Ruslan Əliyevin öz həyətyanı sahəsindən təsadüfən tapdığı bu təsvirli daş böyük bir qayadan qopmuş kiçik ölçülü daş parçasının qalıdır. Təsvirli daş kənd sakininin diqqətini cəlb etmiş və o, bu daşı mühafizə edərək saxlamışdır. Qazıma texnikası ilə həkk edilmiş təsvirlər əsasən keçilər və öküzdür. Belə ki, nisbətən iri ölçüdə verilmiş keçinin buynuzları geri qatlanmış və dörd ayaqları sxematik çəkilib. Keçidən arxa tərəfdə öküz çəkilib. Öküz sanki hərəkətli vəziyyətdə təsvir edilmişdir. Öküzdən yuxarı hissədə də tamamlanmayan keçi təsviri verilib. Bu təsvirlərdən ortada əqrəb

olduğu ehtimal edilən çoxayaqlı həşərat rəsmi həkk edilib. Daşın yuxarı sol tərəfində də heyvan təsvirinin bir hissəsi qalmışdır. Qaya daşı əsas təsvirli kompozisiyadan qopduğu üçün bu hissənin yalnız məlum olan tərəfi qaldığından təəssüf ki, bu daş üzərində mövcud olmuş digər təsvirlərin görünüşünü müşahidə etmək mümkün olmamışdır.

Tədqiqatçıların fikrincə, keçi təsvirləri qayaüstü təsvirlər arasındakı digər heyvanlara nisbətəndə daha cavan mövzu hesab edilir. Belə təsvirlərə Qafqazda və Orta Asiya-Altay regionlarında daha çox rast gəlinir. Qobustanın kompozisiyalı təsviri sənət nümunələri xüsusi maraq doğurur. İ. Cəfərzadə apardığı tədqiqatlar nəticəsində belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, əvvəlki dövrlərə nisbətən tunc dövründə qayaüstü təsvirlər kiçilir, insanların kölgəli təsvirləri xətti təsvirlərlə əvəz olunur. Heyvanların çəkilişində işlədilən realistik forma isə özünü saxlayır (11, 16-17). Belə ki, tədqiqatçı Yazılıtpədəki keçi rəsmlərini əsasən e.ə.v. III minilliyə aid edir (8, 68-69). Tunc dövrünün heyvandarlıq təsərrüfatı ilə əlaqədar keçinin əsas obraz olduğu bütöv səhnələr də Gəmiqaya daşlarında həkk edilmişdir. Müxtəlif məzmunlu bu rəsmlər qədim “rəssam”ların ən çox müraciət etdikləri obraz olmuşdur (6, 65). Analogi təsvirlərə Abşeronun şimal-şərq ərazisində də təsadüf edilir. Tədqiqatçı İ.Əliyev bu növ abidələri xronoloji olaraq e.ə.v. III-I minilliyə adi etməklə onları 3 qrupa bölür: 1). sxematik üslubda insan və öküz rəsmləri 2). daha çox təsadüf edilən və geniş yayılmış süjet xarakterli təsvirlər 3). keçi təsvirləri (5, 104).

Digər böyük bir qaya parçasının üzərində də heyvan təsvirlərinə rast gəlinir (Şəkil 3). Burada buynuzları yuxarı qalxmış, boynu uzun və ayaqları bir xətlə çəkilən maral olduğu ehtimal olunan təsvir və ondan yuxarıda isə keçi təsviri çəkilib. Maral və keçi ilə qarşı-qarşıya durmuş ilan təsviri də maraqlı bir kompozisiyanı tamamlayır. Keçi təsvirlərinin arasında şaquli xətlərdən ibarət təsvirlər də var. Bu təsvirlər üslubuna görə Qobustanın qayaüstü təsvirləri ilə müəyyən analogiya təşkil edir (2, şəkl. 27-28). Ola bilsin ki, Sım təsvirləri Qobustan təsvirlərindən cavandır, lakin bu təsvirlərdə Qobustan ənənələri müşahidə olunur. Sım kəndində aşkarlanan təsvirlər həm də Azərbaycan ərazisində qayaüstü təsvirlərin real zəmində qədim insanların dini görüşləri və təsərrüfat ənənələri

əsasında formalaşdığını göstərir. Belə formalı kompozisiyalar Gəmiqaya abidələrindən məlumdur. Gəmiqaya rəsmləri də hər şeydən əvvəl kompozisiyalarının sadə və mürəkkəbliyinə, eləcə də süjetlərə görə bir-birindən seçilir (4, 26).

Kəndin qərb hissəsində Ballıqaya adlanan ərazidə də kiçik sığınacaqlar və burada çoxlu sayda bulaqların mövcudluğu barədə məlumat verilmişdir. Sığınacaqlardan birinin daxilində divarda qayıq təsviri çəkilmişdir. Qayıq, uzunsov formalı olub içərisində düz xətlərlə insanları təcəssüm etdirən qazıma üsulunda həkk edilmiş maraqlı təsvirdir (Şəkil 4/1).

Qayaüstü təsvirlər mədəniyyətinin yayıldığı demək olar ki, əksər ərazilərdə qayıq təsvirlərinə rast gəlinir. Regionlardan, onların təbiicoğrafi şəraitindən, insanların həyat tərzinin xüsusiyyətlərindən, tarixi-xronoloji vəziyyətdən asılı olaraq qayıq təsvirləri də müxtəlif tiplidirlər. Məlum olduğu kimi qayıq təsvirlərinin böyük bir qismi Qobustan qayaüstü petroqliflərindən məlumdur (3, tablo 21). Buradakı qayıq rəsmləri neolit dövründə - e.ə. VII-V minilliklərdə çəkilmişdir (7, 39). C.Rüstəmov buradakı iri ölçülü qayıqların iki növ - xətti və siluet şəklində çəkildiyini qeyd edir (Şəkil 4/2). Onun fikrincə, qədim qayıqlar əvvəllər heç şübhəsiz çayı keçmək üçün, sonra isə balıqçılığın inkişafı ilə əlaqədar yaranmışdır (10, 34-35).

Sım kəndindən 1 km qərbdə, bu kəndin Ambuhuni adlandırılmış yeni salınan məhəlləsində Rəfənuğ adlandırılan qayalar yerləşir. Yarığanda, onların birinin şaquli qərb səthində nazik çərtmə üsulu ilə nəqş olunmuş öküz-zebunun təsviri aşkar olunmuşdur (1, 39). Həmçinin Lerik rayonundan XIX əsrin sonlarında Jak de Morqanın tapdığı bir ədəd əqiq möhür üzərində çəkilmiş zebunun təsviri onun təsərrüfatda əhəmiyyəti və bu təsvirin dekorativ-tətbiqi sənətdə istifadəsi də maraqlı faktlardır. Təsvirlər içərisində maraqlı doğuran zebu - hind donqar öküzündən İranın Gilan vilayətinin Ağa Evlər, Marian və Daşdibi kəndlərində ev təsərrüfatında bu gün də geniş istifadə edilir (12, 117).

Beləliklə, Sım incəsənət abidləri əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tunc dövründə yaşamış ibtidai rəssamlar qədim incəsənətdə realistik motivlərdən istifadə etməklə dövrün heyvanat aləmini, dini ideologiyasını, əmək proseslərini çox düzgün və incəliklə təsvir edə bilmişlər. Burada yaşamış qədim insanların ya-

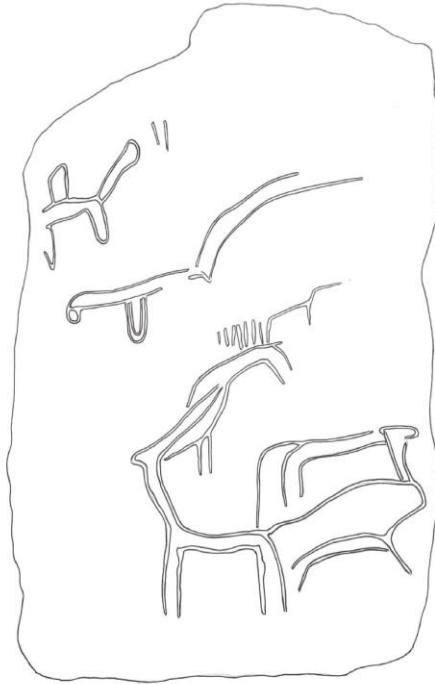
radığı təsviri sənət abidələri minilliklər keçməsinə baxmayaraq öz estetik təsirini və elmi əhəmiyyətini qoruyub saxlaya bilmişdir. Azərbaycanın cənub-şərq bölgəsində məlum olan bu qayaüstü petroqliflərin əhəmiyyətli olduğunu müşahidə etdik. Yaxın gələcəkdə bölgədə aparılacaq kompleks arxeoloji tədqiqatlar zamanı yeni qayaüstü təsvirlərin aşkarlanacağı istisna deyildir. Bütün bunlar bölgənin tunc dövrü təsvirlər mədəniyyətinin geniş arealda tədqiq olunacağına imkan verəcəkdir.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Axundov T.İ. Astarada 20 gün. Bakı, 2009, 112 s.
2. Qobustan. Fotoalbom. Bakı, "İşıq" 1990, 48 s.
3. Qobustan. Bakı, "İşıq" 1991, 24 s.
4. Əliyev V.H. Gəmiqaya abidələri. Bakı, "Azərənşir" 1993, 79 s.
5. Əliyev İ.N. Abşeron təsvirlərinin dövrü haqqında/ Azərbaycanada arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, Bilik 1992., s. 103-104.
6. Müseyibli N.Ə. Gəmiqaya. Bakı, "Çaşıoğlu" 2004, 320 s.
7. Müseyibli N. Qobustan: tədqiqatlar və mülahizələr. Bakı, 2017, 144 s.
8. Rüstəmov C. Qobustan dünyası. Bakı, "Azərənşir" 1994, 176 s.
9. Rüstəmov C. Qobustan petroqlifləri. Bakı, "Kooperasiya" 2003, 104 s.
10. Rüstəmov C. Qobustan - Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı. Bakı, "Nurlar" 2006, 96 s.
11. Sadıxova İ. Qobustanın tunc dövrü təsviri sənəti haqqında/ Azərbaycanada arxeologiya və etnoqrafiya elmlərinin son nəticələrinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları. Bakı, Bilik 1992., s. 16-18.
12. Moayed S.S. Animal husbandry and native life in Talesh/Archaeological investigations in Talesh, Gilan - 1. Excavation of Toule-Gilan. General Office in Iranian Cultural Heritage Organization of Gilan. Gilan 2004, p. 111-130.

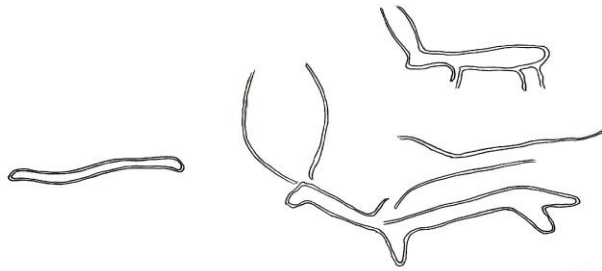

Şəkil 1. Sım kəndi

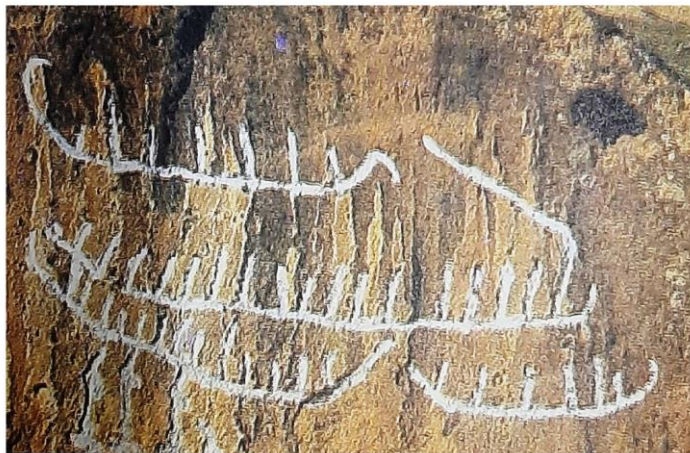
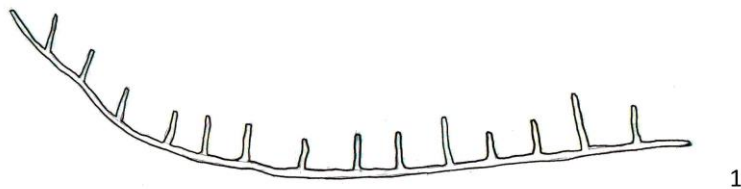

Şəkil 2. 1-ci təsvirli daş

Şəkil 3. 2-ci təsvirli daş

Şəkil 4. 1- Sım kəndi, Ballıqaya ərazisindəki təsvir; 2 - Qobustan təsvirləri

Summary

Anar Aghalarzada
Samir Karimov

The bronze age rock paintings of Astar

The article deals with rock paintings in the village of Sim, Astar region, located in the south-eastern region of Azerbaijan, on the Talish Mountains. The main purpose of the archaeological excavations here was to determine the area of distribution of rock paintings or to discover new rock paintings. During the explorations on some rocks paintings with composition were found. Preliminary explorations suggest that there are more rock paintings in the area of Sim village. Based on Sim art monuments, it can be concluded that primitive artists of the Bronze Age were able to depict accurately the fauna, religious ideology and labor processes of the time using realistic motifs of ancient art. Despite the fact that thousands of years have passed, the monuments of fine art created by the ancient people who lived here, could have preserve their aesthetic features and scientific significance.

Keywords: South-eastern region of Azerbaijan, Talish Mountains, Bronze Age, rock paintings, chronology

Резюме

Анар Агаларзаде
Самир Керимов

Наскальные рисунки эпохи бронзы в Астаре

В статье сообщается о наскальных изображениях в селе Сым Астаринского района, расположенного в Талышских горах, на юго-востоке Азербайджана. Главной целью проведенных здесь археологическо-разведочных работ является определение ареала распространения наскальных рисунков и выявление новых.

Во время исследований были выявлены композиционные рисунки на нескольких скальных камнях. Проведенные первичные изыскания позволяют предположить наличие большого количества наскальных рисунков на территории села Сым. На основе памятников искусства Сыма можно заключить, что первобытные художники эпохи бронзы, используя мотивы реализма в древнем искусстве, смогли точно отразить фауну той эпохи, религиозную идеологию, трудовые процессы. Памятники изобразительного искусства, созданные жившими здесь древними насельниками, несмотря на прошедшие тысячелетия, сохранили свои эстетические особенности и научное значение.

Ключевые слова: Юго-восточный регион Азербайджана, Талышские горы, эпоха бронзы, наскальные изображения, хронология